Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 373.2
PEDAGOGIKA

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA METAKOGNITIV KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHGA BO'LAJAK TARBIYACHILARNI TAYYORLASH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Go'zalxon Berdiqul qizi Karimova*
Namangan pedagogika instituti doktoranti
✉ guzalasamsutdinova1803@gmail.com

ANNOTATSIYA

zamonaviy ta'limda metakognitiv ko'nikmalarning e'tirof etilgan ahamiyatiga qaramay, bo'lajak maktabgacha tarbiyachilarni tayyorlash tizimi hali ham bolalarda metakognitsiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan yaxlit uslubiy modelga ega emas. Maqsad: bo'lajak tarbiyachilarni maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga maxsus tayyorlashning dolzarbligi va pedagogik ahamiyatini asoslash hamda bunday tayyorgarlikning kontseptual asoslarini belgilash. Natija: pedagog metakognitiv kompetentligi bolalarda o'z-o'zini kuzatish, bilish jarayonlarini ongli boshqarish va refleksiya qilish qobiliyatini rag'batlantiradigan rivojlantiruvchi ta'lim muhitini yaratishning zaruriy sharti ekanligi aniqlandi. Didaktik tamoyillar, mazmuniy modullar va talabalarda professional tayyorgarlik darajasini baholash mezonlarini o'z ichiga olgan tayyorgarlikning kontseptual asoslari ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar

metakognitsiya, metakognitiv ko'nikmalar, maktabgacha ta'lim, professional tayyorgarlik, bo'lajak tarbiyachi, pedagogik kompetentlik, refleksiya, rivojlantiruvchi muhit.

DOI: 10.5281/zenodo.21743126

KIRISH

Jahon ta'lim hamjamiyatida metakognitsiya masalasi so'nggi o'n yilliklarda tobora markaziy o'rinni egallayapti. J. Flavell tomonidan 1970-yillarda asoslangan metakognitsiya nazariyasi – ya'ni insonning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari va ularni ongli ravishda boshqarish qobiliyati – bugun nafaqat maktab, balki maktabgacha ta'lim nuqtai nazaridan ham fundamental pedagogik kategoriya sifatida e'tirof etilmoqda [1]. Ayni shu sababdan maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga bo'lajak tarbiyachilarni tayyorlash masalasi zamonaviy pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi, 2030 yilgacha maktabgacha ta'limni rivojlantirish kontsepsiyasining joriy etilishi va maktabgacha ta'lim muassasalarini keng miqyosda modernizatsiya qilish ishlari tarbiyachi kasbiy kompetentligiga yangi talablar qo'ymoqda [2]. Biroq pedagogika oliygohlarida metakognitsiya nazariyasi va uni maktabgacha yoshda qo'llash usullariga bag'ishlangan ta'lim modullari hali ham yetarli darajada rivojlanmagan. Bu esa tizimli tadqiqotni va yangi uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi – bo'lajak tarbiyachilarni maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga tayyorlashning dolzarbligi, ilmiy-nazariy asoslari va amaliy yo'nalishlarini aniqlash orqali pedagogik muammo mohiyatini ochib berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotda nazariy va empirik metodlarning majmuasi qo‘llanildi. Nazariy tahlil metakognitsiya va maktabgacha ta’limga oid 2014–2024 yillarda chop etilgan mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarnining tizimli sharhi asosida amalga oshirildi. Manba bazasini RINC, Scopus va Web of Science ma’lumotlar bazalarida indekslanadigan nashrlar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining maktabgacha ta’lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlari tashkil etdi [3].

Qiyosiy-solishtirma metod turli ta’lim tizimlarida bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlashdagi umumiy qonuniyatlar va milliy xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi. Klassifikatsiya metodi muammolarni kelib chiqish tabiatiga ko‘ra – nazariy-metodologik, dasturiy-mazmuniy va tashkiliy-amaliy guruhlarga ajratishda qo‘llanildi. Olingan ma’lumotlarni sintez qilish bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlashning kontseptual asoslarini ishlab chiqishni ta’minladi [4].

NATIJA VA MUHOKAMA

1. Metakognitsiya tushunchasining pedagogik mohiyati va maktabgacha ta’limdagi ahamiyati

J. Flavellning klassik ta’rifiga ko‘ra, metakognitsiya ikki komponentni o‘z ichiga oladi: metakognitiv bilim (o‘z bilish jarayonlari haqidagi tushuncha) va metakognitiv nazorat (bu jarayonlarni maqsadli boshqarish qobiliyati) [1]. Keyingi tadqiqotlar ushbu ikki komponentga uchinchisini – metakognitiv tajribani, ya’ni bilish faoliyati davomida yuzaga keladigan sub'ektiv emotsional-intellektual holatlarga bog'liq tushunchalarni – qo‘shdi [5]. Maktabgacha yoshdagi bolalar metakognitsiyaga qodirmi, degan savol uzoq vaqt munozarali bo‘lib keldi. Zamonaviy neyropedagogik tadqiqotlar uch yoshdan boshlab bolalarda metakognitiv jarayonlarning dastlabki ko‘rinishlari – xususan, o‘z bilimlarining chegaralarini sezish, muammoni hal etishda strategiya tanlash va xato ustida fikrlash – kuzatilishini isbotladi [6]. Bu holat maktabgacha ta’limda metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatning ilmiy asosliligini tasdiqlaydi. Maktabgacha yoshda shakllanadigan metakognitiv ko‘nikmalar kelajakdagi o‘quv muvaffaqiyatining muhim omili hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabga kirishdan oldin yaxshi rivojlangan metakognitiv ko‘nikmalarga ega bolalar o‘qish va matematika bo‘yicha natijalarni ancha yuqori darajada ko‘rsatadilar, shuningdek ijtimoiy muammolarni samaraliroq hal qiladilar [7].

2. Bo‘lajak tarbiyachilar tayyorgarligidagi mavjud muammolar

Tahlillar bir nechta o‘zaro bog'liq muammolarni aniqladi. Birinchidan, pedagogika oliygohlarining o‘quv dasturlarida metakognitsiya nazariyasi mustaqil o‘quv moduli sifatida emas, balki kognitiv psixologiya kursining ayrim mavzularida qisqacha eslatib o‘tish darajasida mavjud. Natijada talabalar maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv jarayonlarning yoshga xos xususiyatlarini yetarlicha tushunmagan holda amaliyotga chiqadilar [8]. Ikkinchidan, amaliyot mashg'ulotlari davomida metakognitsiyani rivojlantiruvchi pedagogik usullar – sokratik savol berish, «fikr ovoz chiqarib» texnikasi, muammoli vaziyatlar modellash, o‘z-o‘zini baholash strategiyalari – maqsadli ravishda qo‘llanilmaydi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, talabalar an'anaviy ko‘rsatma-tushuntirish usullariga tayanib qolishga moyil, chunki ular metakognitsiyani rag'batlantiruvchi usullarni qo‘llashda zarur ko‘nikmaga ega emaslar [9]. Uchinchidan, metakognitiv kompetentlikni baholash mezonlari ham tarbiyachilarni attestatsiyadan o‘tkazish, ham talabalarning pedagogik amaliyotini baholash tizimida aniq belgilanmagan. Baholash asosan tashqi ko‘rsatkichlarga – guruh intizomi, jadvalga rioya qilish – tayanadi va tarbiyachining bolalar bilish faoliyatini rivojlantirish sifatini o‘lchash imkonini bermaydi [10].

3. Tayyorgarlikning kontseptual asoslari

Olib borilgan tahlil asosida bo‘lajak tarbiyachilarni metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishga tayyorlashning quyidagi kontseptual asoslarini belgilash mumkin. Metodologik asoslar. Faoliyat nazariyasi (A. N. Leontyev), yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi (L. S. Vigotskiy) va metakognitsiya nazariyasi (J. Flavell) tayyorgarlikning asosiy nazariy tayanchi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu nazariyalar bolaning bilish faoliyati kattaning yo‘naltiruvchi roli ostida o‘tganda metakognitiv ko‘nikmalar chuqurroq shakllanishini asoslaydi [11]. Didaktik tamoyillar. Tayyorgarlik quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak: metakognitiv refleksiyaga yo‘naltirish tamoyili (talabalarda o‘z o‘qish jarayonini anglash); nazariya va amaliyotning uzviy birligi tamoyili; kaskadli o‘qitish

tamoyili (tarbiyachi avval o‘zida metakognitiv strategiyalarni o‘zlashtiradi, so‘ng ularni bolalarga yo‘naltiradi) [12]. Mazmuniy modullar. Tayyorgarlik uch asosiy modulni o‘z ichiga olishi maqsadga muvofiq: (1) «Maktabgacha yoshdagi metakognitsiya: nazariya va diagnostika» – ilmiy asoslar, yoshga xos diagnostika vositalari; (2) «Metakognitiv muhit loyihalashtirish» – rivojlantiruvchi fazoviy-predmet muhitini tashkil etish, o‘yin va muammoli vaziyatlar; (3) «Metakognitsiyani rag'batlantiruvchi pedagogik texnikalar» – sokratik suhbat, fikrlash xaritasi, portfel baholash usullari [13]. Natijalar mezonlari. Bo‘lajak tarbiyachining metakognitiv kompetentligi uch mezon bo‘yicha baholanishi lozim: kognitiv mezon (metakognitsiya bo‘yicha bilimlar aniqligi), operatsional mezon (tegishli pedagogik texnikalarni qo‘llash ko‘nikmasi) va refleksiv mezon (o‘z pedagogik faoliyatini tanqidiy tahlil qilish qobiliyati) [14].

4. Xorijiy tajriba va uni O‘zbekiston kontekstida qo‘llash imkoniyatlari

Finlyandiya, Niderlandiya va Kanada pedagogika universitetlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlash dasturlariga metakognitsiya bo‘yicha alohida modul kiritilgan hollarda bitiruvchilarning amaliy faoliyatida bolalar bilish mustaqilligini rivojlantirish ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshadi [15]. Xususan, Niderlandiyadagi bir tadqiqotda metakognitiv yo‘naltirilgan tayyorgarlikdan o‘tgan tarbiyachilar guruhlarida bolalarning o‘z-o‘zini boshqarish ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan 28 foizga yuqori ekanligi aniqlandi [7].

O‘zbekiston sharoitida ushbu tajribani joriy etish bir qancha o‘ziga xos jihatlarni hisobga olishni talab qiladi: milliy ta’lim an'analari, maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda o‘yin faoliyatining ustuvorligi, shuningdek o‘zbek va rus tillarida sifatli metodik resurslar yaratish zarurati. Maktabgacha ta’lim muassasalarida o‘tkaziladigan tajriba-sinov mashg'ulotlari talabalarga nazariy bilimlarni real bolalar bilan ishlash kontekstida sinab ko‘rish imkonini beradi va professional shakllanishning samarali mexanizmiga aylanishi mumkin [4].

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda metakognitiv ko‘nikmalarni shakllantirishga bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlash nafaqat ilmiy-amaliy ahamiyatga ega, balki zamonaviy maktabgacha ta’lim tizimining strategik talabi hamdir. Aniqlangan muammolar – metakognitsiya nazariyasining o‘quv dasturlaridagi yetarli o‘rni yo‘qligi, amaliy ko‘nikmalarning shakllanmaganligi, baholash mezonlarining aniqlanmaganligi – tizimli pedagogik yechimni talab qiladi.

Ishlab chiqilgan kontseptual asoslar – metodologik tayanch, didaktik tamoyillar, mazmuniy modullar va natijalar mezonlari – bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirish uchun ilmiy poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlar ushbu asoslar negizida to‘liq uslubiy modelni yaratish va uni O‘zbekistonning pedagogika oliygohlarida amalda sinab ko‘rishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.

2. O‘zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g'risida»gi Qonuni. – Toshkent, 2019. – 24 b.

3. Veenman M. V. J., Van Hout-Wolters B. H. A. M., Afflerbach P. Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations // Metacognition and Learning. – 2019. – Vol. 1, № 1. – P. 3–14.

4. Nazarova D. I. Maktabgacha ta’lim pedagogikasida metakognitiv yondashuv: nazariy asoslar // Maktabgacha ta’lim. – 2022. – № 3. – B. 18–25.

5. Efklides A. Metacognition and affect: What can metacognitive experiences tell us about the learning process? // Educational Research Review. – 2011. – Vol. 6, № 1. – P. 3–14.

6. Whitebread D., Coltman P. Metacognition in young children: research and practice // Educational and Developmental Psychologist. – 2010. – Vol. 27, № 2. – P. 9–28.

7. Robson S. Self-regulation and metacognition in young children's self-initiated play and reflective dialogue // International Journal of Early Years Education. – 2016. – Vol. 24, № 3. – P. 294–310.

8/ Каримова В. Х. Педагогика олий таълим муассасаларида метакогниция назариясини ўқитиш

муаммолари // Педагогик таълим. – 2021. – № 2. – Б. 34–40.

9. Смирнова Е. О. Психологическая готовность к обучению в школе и факторы её формирования в дошкольном возрасте // Психологическая наука и образование. – 2020. – Т. 25, № 4. – С. 5–14.